
A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY HAGYOMÁNYAI

KRISZTICS SÁNDOR (1890–1966) jogász, egyetemi tanár a két világháború közötti magyar tudományos élet ismert képviselője volt. Concha Győző tanítványaként és tudományos módszereinek alkalmazójaként tett szert ismertségre.

1911-ben a budapesti kereskedelmi akadémián bank- és biztosításügyi oklevelet, a budapesti egyetemen 1912-ben jogtudományi, 1913-ban államtudományi doktorátust szerzett. 1913-ban könyvtári szakvizsgát tett, és a Fővárosi Könyvtárban tisztségviselőként dolgozott. 1920-tól a budapesti egyetemen a politika magántanára, 1923-tól a közgazdaság-tudományi karon a nemzetközi jog és a külpolitika előadója. 1926 és 1949 között a pécsi egyetem jog- és államtudományi karán a politika és jogbölcselet nyilvános rendes tanára. 1942–43-ban a kar dékánja, 1946–47-ben az egyetem rektora. Az 1924 és 1939 között Budapesten, majd 1945-től 1949-ig Pécsen működő Magyar Szociográfiai Intézet igazgatója. 1949-ben nyugdíjazták. Nyugdíjba vonulása után Budapesten könyvtári munkát végzett, végül 1958-tól haláláig a Belkereskedelmi Kutató Intézet tudományos munkatársa volt.

Számos politikatudományi tárgyú műve közül kiemelkedik az 1931-ben megjelent *Politika I. Alapvetés, társadalomtan, államtan, alkotmánytan* című módszeres állam- és politikatudományi alapvetése, melyben Concha szellemében a korszak akadémiai politikatudományi témáit járja körül, olykor a ma olvasója számára is kifejezetten érdekesen és tanulságosan. Választott szemelvényünk is ebből a könyvből való, a mű *Elméleti és gyakorlati politika* című második fejezete.

Krisztics Sándor jellemzően inkább polgári liberális nézetei olykor szocialisztikus és nacionalista gondolatokkal, elvértve szélsőséges eszmék, tanok nyomaival keverednek, akár egy íráson belül is. Erre lehet példa akár a közölt részlet is, olyannyira, hogy az egyébként igen gondolatgazdag írás utolsó rövid bekezdésének közreadásától, illetve előtte az erre való utalástól – a rovat eddigi újraközlési gyakorlatától kivételesen eltérve – a szerkesztőség eltekint.

KRISZTICS SÁNDOR

Elméleti és gyakorlati politika*

Mint hogy a politika az emberi életnek az államban való módosulásaiból áll elő, mint tudomány jelenti ezeknek a módosulásoknak elméletét, mint az elmélet alkalmazása jelenti az életviszonyok rendezésének közvetlen gyakorlati keresztülvitelét. A politika tehát tudomány és gyakorlat, elmélet és funkció együtt. (Így van ez a többi tudománynál is. A pedagógia elmélet, a közoktatásügy funkció. A közegészségtan elmélet, a közegészségügy funkció.)

Minden olyan ténykedést, mely az összesség érdekét szolgálja, politikainak szoktak nevezni. De minden tudományt is, mely az összesség érdekeivel foglalkozik, politikai jelzővel lát el a köznyelv. Ha a politika fogalmában összefut az elmélet és gyakorlati alkalmazás, úgy a szóhasználat inkább az utóbbit tekinti politikának,¹ az elmélet alatt államtant, alkotmánytant, közigazgatást ért.

A mindenkori politikai helyzet mindig kritikát vált ki és bizonyos követelmények felállításához vezet, melyek prejudikálnak a jövő számára. Ezek a postulátumok jelentkeznek elméletek felállításában is.

Amint megvan az elmélet, következik annak tapogatódzó alkalmazása, majd elfogadása, végül a megszokása. Ezután újabb jobb elméleti megoldás kerül előtérbe.

Az athéni demokrácia ferdeségei nyomán éppen úgy keletkeztek új elméletek, mint az újkorban az abszolút monarchiák nyomásának megszűnésével kapcsolatban.

* Az alábbi szöveg a szerző *Politika*. I. kötet. *Alapvetés, társadalomtan, államtan, alkotmánytan* című könyvének (1931) második fejezete. (Franklin Társulat. Budapest, 1931. II. fejezet, 36–57.) A dolgozatot mai helyesírással közöljük.

Az új elméletek a jövő szükségleteinek formulázásai. Mindig hathatós eszközök a gyakorlati politikus számára.

Az élet mélységeiben igen lassan érnek az eszmék. Amint egyik generációról a másikra, íróról íróra átszarmaznak, szüntelen formát cserélnek. Egy-egy jelentéktelennek látszó bírálattal, új gondolat, idővel felszínre kerülve egész rendszereknek lesz kiindulópontjává.²

A politikai gondolkodás nemzetenként is változik. Meghatározza azt a nemzeti sajátos szellem (főképpen a szabadságszeretetet vagy a kényelmes kormányoztatni hagyás) és a történelmi fejlődés.

A nemzeti szellemet legjobban a nagy bölcselők elméleteinek tükrében figyelhetjük meg.³

Elméleteik bár a politika tudományának egyetemes értékű alkatelemeivé váltak, mégis a legnagyobb mértékben saját nemzetüknek voltak javára. Amint pedig egy elmélet valamely nemzet javára szolgál, gyakorlati értékű is egyúttal. Az elméleti politika nem érne mit sem tételeinek gyakorlati érvénye nélkül.

A POLITIKA TUDOMÁNYA ÉS GYAKORLATA KÖZÖTTI KÜLÖNBSÉG

A politika tudománya és gyakorlati alkalmazása között a határvonalat úgy vonhatjuk meg, hogy a gyakorlati politikát az állami életben való jártasságnak, tapasztalati ügyességnek tekintjük, melynek különböző foka lehet meg az emberben anélkül, hogy tudományosan valaha készült is volna arra, de van tere a gyakorlati politikában elméleti ismeretek alkalmazásának is.

A gyakorlati politikának nagy jelentősége van az elméletre nézve annyiban, hogy amikor a tudomány még nem dolgozta ki valamely életviszony módosulásának az államban való megoldását, helyes módját, akkor csak viszonylag helyes megoldás következhetik, melynek azonban meg kell történnie. A gyakorlati politikában nincs idő várni a tudományos politika megállapításainak elméleti kidolgozására, hanem a helyzetekhez mért, a politikai életben való jártasságból fakadó megoldások következnek.

A gyakorlati politika éppen ezért nemcsak a politikai tudományos készültséggel bírók számára, hanem általában az állami életben jártassággal bírók, sőt az átlagember számára is érvényesülési terület. Ez a tényállás a közvélemény, a tömeghangulat gyakorlati politikai hatásában nyilvánul meg legjobban.

Az állam kormányzása a közvélemény állandó ellenőrzése alatt áll. Bryce úgy állítja ezt be, hogy „a közvélemény egy atmoszférá fajta, friss, üde, napfénnel teljes, ...és ez a napfény megöl sokat azokból a veszedelmes gombákból, melyek ott teremnek, ahol a politikusok összegyűlnek”.⁴

Lincoln Ábrahám is úgy találta, hogy „közvéleménnyel az oldalán minden sikerült, a közvéleménnyel szemben semmi”.⁵

A politikai elméletek, melyek átmennek a köztudatba is, vagy magyarázzák és indokolják a fennálló állami intézményeket, vagy bírálják azokat s jobb intézmények kidolgozását tartalmazzák.

Még a legelvontabb bölcselkedés sem tud elszakadni az adott intézményektől, mert minden gondolkodó korának gyermeke.

Platón a görög városállamok dekadenciájának korában a demagógok ellen jött rá a bölcsök által kormányzandó ideális állam elméletére.

A politikai elméletek általában visszatükrözik és magyarázzák a tényleges politikai helyzet motívumait. De a politikai elméletek befolyásolják is az intézmények fejlődését.

Az elméletek egyszer megelőzik, másszor követik a megfelelő intézmények mibenlétét, így azoknak okai és eredményei is lehetnek. Új viszonyok új elméleteket szülnék. Viszont új elméletek szerint sokszor alakulnak a helyzetek.

A gyakorlati politika megold olyan helyzeteket is, amelyeket a tudomány szerint megoldani már csak azért sem lehet, mert adott időpontban még nincsenek a megoldásra nézve tudományos ismereteink. Sőt a gyakorlati politika állapítja meg, hogy az elmélet mily fokban érvényesüljön.

A politikát így lehet az állami életben a lehetségesnek, a megvalósíthatónak tudományaként felfogni. Ez volt már *Arisztotelész* szerint is, amikor a görög felfogás az igazi hazafit a jó politikában látta, aki mindig tökéletesíteni képes az államot, kiindulva az adott helyzetekből. A görög hazafiság egyúttal a politikai lehetőségekkel való elszámolásban és azok kihasználásában nyilvánult meg. Ez azonban egyúttal *mérsékletet is jelentett* az állami ügyek intézése körül, mert a politikai műveltség az állam iránti köteleességeknek is helyes ismerését tartalmazta.

A tudományos politika mindig mérséklően fog hatni a gyakorlati politikára. Azért jó, ha a gyakorlati politikus egyúttal tudományos politikai készséggel is bír.

Legújabban Kurt *Riezler* indokolta, hogy ami nem valósítható meg, ami fantázia, utópia, mindaz nem tartozik a politikához. A politikában minden elméletnek az értéke a megvalósíthatóság ismérvétől függ.⁶

Ily értelemben a politika nem más, ahogyan azt *Ostwald* is falgalmazta,⁷ mint az emberi tökéletesedés technikája, az a társadalmi tevékenység, mely az együtt élő embercsoport önfenntartására, hatalmának továbbfejlesztésére vonatkozik.

Az a körülmény, hogy a politika tudományánál nem csupán megismerés van jelen, hanem a helyzetek alakítása és formálása is a politikusra van bízva, okozza azt, hogy az elmélettel versenyezni látszik a gyakorlat. Amidőn a nemzet életére vonatkozóan keressük a leghelyesebb, legtökéletesebb berendezési és

szervezési módokat, akkor elméletileg állapíthatjuk meg a nemzetben együtt élő összesség életének valamely irányban való előmozdítása lehetőségét. Ha ez az elmélet megvalósíthatatlan, akkor azt utópiának tekintjük, ami jelentőségét minimumra szállítja le. Ha a kigondolt lehetőség megvalósítható, akkor az elmélet próbája a gyakorlati alkalmazás lesz.

Burke szerint a rosszul kormányzott államban megállapítható az a szimptóma, hogy népében megvan a tendencia az elméletek felé való forduláshoz.

Legújabban pedig *Leslie Stephen* még továbbmegy, és azt tartja, hogy a politikai elméletek megjelenése általában előjele a közeledő változásnak, a fejlődő forradalomnak.⁸

A politikai elméletek összehozzák az ugyanúgy gondolkodó embereket, de míg egyrészt pontos fogalmi megállapításokhoz vezetnek s így gátat vetnek a demagógiának, másrészt az elméletek vakítanak is és tömegeket lehet velük mozgásba hozni. Mindenképpen a politikai elméletek magyarázatot adnak a történelmi események indoklásához, betekintést engedve abba a szellemi atmoszférába, melyben az események lefolytak.

Az elméleti megoldások kigondolása bizonyos fokig tapasztalaton is nyugszik, amit a politika tudománya számára viszont a gyakorlati politika tényei adnak meg. Így akik a politika tudományát a gyakorlati alkalmazhatóság síkjából tekintik és arra helyezik a fősúlyt, azok előtt a politika nem lesz más, mint szellemi képesség az államot és a közéletet megérteni és ezen megismerés alapján az államban és a közéletben közreműködni.

Minthogy pedig az államban és a közéletben való részvétel nem más, mint az egyén hatalmi tényezővé válása embertársai irányítására, ezért a gyakorlati politika „törekvés a hatalomban való részesedésre, vagy a hatalom megosztásának befolyásolásra az államon belül vagy az államok között”.⁹

A gyakorlati politika túljár az elméleti megállapításokon, melyeket az államtudomány felismer. Lerontani nem tudja azokat, de könnyen túlteszi magát rajtuk. Viszont a gyakorlati politikus zsenijével különböző helyzetekben feltalálja magát, és így új törvényszerűségek alapját vetheti meg. Kétségtelen, hogy a politika tudománya a gyakorlati politikusok által elért eredményekből is merít.

A politika tudománya elvont törvényszerűségek megállapításával foglalkozik. Ezeknek alkalmazása alkotja a gyakorlati politikát. Ez azonban már nem tudományos működés, hanem alkotó teremtő működés. A gyakorlati politikai kérdések megoldásával való foglalkozás irodalmi műfaja a *publicisztika*. A publicisztika a politika tudományának történeti fejlődésében jelentős szerepet foglal el. Mondhatni, a politika tudománytörténete alkalmi megoldások érdekében írott, tehát publicisztikai művek sorozata. Ezekben a művekben azonban természetszerűen foglaltatnak már általánosítások, törvényszerűségek megállapítá-

sai. Minden ilyen tétel már nem egy-egy történelmi időszak politikai problémáinak megoldásával maradt kapcsolatos, hanem általánosított. A publicisztikában már benne rejlik a politikának bizonyos fokú tudományos művelése. Bizonyos alkalmi cél megoldására a publicisztika mindenkor figyelembe vette a politika tudományának megállapításait.

Ha a gyakorlati politika alatt teremtő új értékeket alkotó vagy ezekre törekvő és fenntartó tevékenységet értünk az állam érdekében, úgy ez a teremtő tevékenység új értékek és formák létrehozatala által valóságos művészet.

Ilyen értelemben nevezik a politikát államművészetnek (*Staatskunst*). Így tartja ezt *Bluntschli* – a politika inkább művészet, mint tudomány –, amihez *Burke* azt fűzi hozzá, hogy a politika a legmagasabb méltóságú és jelentőségű művészet, melynél a siker a történelem alapos ismeretétől és tanulmányozásától és az emberi természet mélyebb ismerésétől függ.

Minden praktikus politikai ténykedésben is azonban bizonyos gondolkodási, elméleti elem is van. Minden művészet bár bizonyos képességet, talentumot, értékes lelki adottságot kíván, mégis csak a hosszú tapasztalaton nyugvó eredmények figyelembevételével tud valóban műalkotást hozni létre és nem kontrá munkát. Továbbá, a művészetekben is korszakról korszakra átöröklődő irányelveket találunk, melyeket mint szent hagyományokat tartanak be az utódok. A művészetek számára is bizonyos felismerések mint elméleti eredmények már eleve adva vannak. Ha ezt a tényállást a gyakorlati politikusra vonatkoztatjuk, úgy minden politikusnak és államférfiúnak magáévá kell tenni azokat az elméleti alaptételeket, melyeket a politikatudomány évszázados tapasztalatokból leszárt.

A gyakorlati politikus teremtő tevékenysége az előtte tudatosan ismert vagy öntudatlanul követett, de már adott elméleti szabályok alapján folyik le. Az bizonyos, hogy elméleti politikai tudással még nem lesz valaki nagy államférfiúvá, de megfordítva is áll, hogy csak az ügyesség, éleslátás, határozottság még magukban nem elegendők a jó politikus portréjához.

Elméleti politikai ismeretek nélkül a gyakorlati politika csak rutin.

A politikában nagy szerepet játszik az alkalmilag célszerű, az alkalmilag legmegfelelőbb megoldásnak, azaz az alkalmazkodásnak a kérdése. A tudománynak pedig a fő jellemvonása, ami az ügyességektől, mesterségektől megkülönbözteti az, hogy általános igazságokat keres, egyetemes célra irányul, teleologikus.

Alkalmazkodni annyit tesz, mint valamely különös helyzetben magunkat fenntartani.

Az ügyesség annyit tesz, mint egy váratlan helyzetet kihasználni.

Az alkalmi célszerűség jelenti egy gondolatnak bármily úton-módon való megvalósítását.

Minderre vonatkozóan hasztalan keresünk általános igazságokat. Az egyes helyzet annyira eltérő a másiktól, hogy a konkrét rendezés inkább ügyességet, mint tudást igényel. Viszont az állandó, helyes rendezésnek az általános igazságokból kell kiindulnia.

Alkalmazkodás, ügyesség és célszerűség sohasem lehetnek irányadó elvek az államban, hanem csakis az erkölcsi, jogi, valósi, gazdasági tekintetek mellett lehet alkalmazkodni.

Nagyon sok olyan körülmény van az állami életben, melyeket csakis tanítani lehet, melyek a személyes tapasztalás határán túl vannak. Ha pedig ezeket tanítjuk, akkor nem lesznek államférfiak, akik számára a személyes tapasztalat az állami életben nem volt lehetséges. Viszont, ha politika nem taníthatnák, ezek ki volnának zárva az állami élet tudományos ismeretéből. A politika tudományának taníthatósága állítja azt leginkább szembe a gyakorlati politikával, melynek mint ügyességnek tudománya egyébként nem lehetne.^{9a}

A POLITIKA CSELEKVÉS TÉNYEZŐI ÉS A POLITIKAI BESZÁMÍTÁS

A gyakorlati politika konkrét cselekvésben nyilvánulván meg az összesség érdekében, tényezői nem csupán egyes emberek, hanem tényező maga a szervezésre váró embertömeg is.

Az egyént mint politikai tényezőt a következő szerepkörökben látjuk:

1. mint uralkodót,
2. mint vezért (pártvezért),
3. mint megbízottat (képviselőt),
4. mint állami és önkormányzati hivatalnokot,
5. mint állambölcshészt.

A tömeg mint szervezésre váró politikai anyag, szellemi közösség formájában (*nemzet*) és jogi szervezetében (*állam*) tényezője a politikai cselekvésnek.

A tömegakarát fikciójának alkotója a vezér. A jó vezér mindig úgy mutatja, hogy a tömeg kívánsága szerint cselekszik, még akkor is, ha a tömegakarathoz ő a formulázója. Először meg kell győzni a tömeget, többséget kell szerezni, és azután következik a kisebbség kényszerítése.

A vezéri képesség a vezetettek alkalmazkodásra való bírásán nyugszik. Ezért a vezérnek a vezetettek törekvéseit és céljait kell felismerni és megvalósítani tudni.

A hivatott vezér a legnagyobb értéket jelentő szerepet tölti be az emberek között, s hatalma nyilvánvaló embertársai felett.

A tényleges vezér is a legnagyobb hatalmat jelentheti a társas együttélésben, de nem szükségképpen a legnagyobb értéket is.

Vezető tényezőkként látjuk a nagy államférfiakat, akik megismerésük az egész államot, nagy szónokokat, valamely társadalmi osztály képviselőit, valamint a valláshirdetőket.

Mindig voltak hivatásos politikusok. Ezek száma sohasem volt nagy. Mégis a tömeg az ő irányításuk szerint helyezkedett el a politikai akciók tekintetében.

Max Weber állította fel a „kis szám” princípiumát a politikában, miszerint csak kevés embere szerepel mint vezető, akik akár a tömeg nevében, annak megbízottjaként, vagy hivatalból, kötelességszerűen, vagy saját hatalmuknál fogva önállóan irányítják a tömeget.¹⁰

A tömeg politikai értelemben Nagy Napóleon szavaival jellemezve olyan „mint a víz, mely bármilyen edény formáját felveszi, melybe beleöntik: ha azonban nem öntik edénybe, úgy bizony céltalanul és haszontalanul szétfolyik”.

Egészen más jelentősége van azonban a nemzeti öntudat erejével összetartó tömegnek. A nemzeti öntudat mint hazaszeretet az állami intézmények elfogadásában és fenntartásában nyilvánul meg. Az az edény, melyben a tömeg elhelyezkedik, adva van. A kérdés az, hogy megfelel-e a szervezet, az együtt tartó erő a tömeg nemzeti érzésvilágának. Ezért tényezője maga a tömeg is nemzeti és állami formájában a politikai cselekvésnek.

Az államférfi nagysága nem egyedül az ő kiválóságát jelenti, hanem az általa vezetett nemzet nagyságát is. Politikailag képzetlen nemzet polgárai körében a nagy politikus nehéz terhet vonszol – a meg nem értés terhét. Igazi tehetségét sem fejtheti ki teljesen, mert akadályozza a kicsinyesség. Ha a vezető politikus a nép akaratából az, akkor az ő nagyságát népének politikai képességei határozzák meg. Ezért egy nemzetnek sem lehet nagy államférfia, míg maga a tömeg műveletlen.¹¹

Mihelyt az emberi együttélést nem csupán mibenléte, állapoti mivolta tekintetében vizsgáljuk, hanem az egymásra vonatkozó, a nemzettek, a fejedelem, tisztviselők, képviselők, szavazók, polgárok, ténykedése szempontjából, akkor a dinamikus cselekvés áradatában felvetődik a kérdés, vajon bizonyos eredmények létrehozása, vagy bizonyos állapotok módosítása, illetve változatlanul hagyása, mennyiben róható fel hibául, vagy egyenesen bűnül a politikai cselekvés tényezőinek. Hiba keresők mindig lesznek. Éppen úgy lesznek politikusok is. Közöttük támad a politikai beszámítás problémája.

A siker a fő a politikában. Mindig ehhez mérjük a politikai ténykedést. A siker azonban csak akkor következtethet be, ha a cselekvés helyes volt, azaz ha mindannak figyelembevételével történt, ami a dolgok lényegéhez tartozik.^{11a}

Meinecke megkísérelte vizsgálat tárgyává tenni az államférfiak politikailag releváns cselekvéseinek okát.¹² Nem derítette fel azonban, hogy hogyan vitték keresztül eszméiket.

Pedig a politikában fontosabb annak az ismerete, hogy miképpen jön létre a politikai cselekvés, milyen tényezőktől függ, milyen erőkből tevődik össze, milyen összefüggés van a hatalmi alakulatok és a cselekvés között.

Ha azt kérdezzük, meddig terjedjen az állam hatalma, össze kell-e hívni az uralkodónak az országgyűlést, ki legyen választó, megengedett dolog-e a forradalom stb., akkor mindezeket a kérdéseket mégis bizonyos általános elvek, a politika tudományának ismérvei alapján lehet csak eldönteni.

Az elvi megállapítás szempontjából a politikai cselekvés mértéke az, vajon megegyezik-e az állam céljával, jogilag és erkölcsileg megengedhető-e?

Célszerűségi szempontból a politikai cselekvés mértéke az, hogy megéri-e bizonyos eszközök alkalmazása a cél elérését, vagy nem helyesebb-e bizonyos eszközök alkalmazásától eltekinteni és a célt megvalósíthatatlanul hagyni. A foganatosítás körüli eljárás szempontjából a politikai cselekvés mértéke az előírt formák betartását, a jogszabályok tiszteletét jelenti.

A politikai cselekvésnek is alkalmazkodnia kell a jog és az erkölcs elveihez. Követelmény, hogy a politikus minden cselekvésében szem előtt tartsa a jogszerűséget és az erkölcsöt.

A politikai beszámítás éppen ezért a politikai cselekvés erkölcsi és jogi alapjainak figyelembevételét jelenti.

A POLITIKA ÉS AZ ERKÖLCS

A politika tudományának egyik feladata, hogy kimutassa, miszerint még az alkalmazkodás és célszerűség tekintetei mellett is miképpen érvényesülnek az erkölcsi és vallási, jogi és gazdasági elvek az államban. Ha a célszerűség és alkalmazkodás a gyakorlati politikai megoldások fő jellemvonása, mégis a politika az erkölcsnek a közéletben való érvényesülésén épül fel.¹³

Akik a politika és az erkölcs között ellentétet keresnek, azok olyan problémát vetnek fel, amely nem is létezik. A kérdés nem az, hogy a politika és az erkölcs összeegyeztethetők-e, hanem az, hogy emberek meg tudják-e tartani ennek a szükséges egyezésnek a követelményeit.

Ami zavaró momentum mutatkozik, az abban nyilvánul meg, hogy az erkölcs követelményei az államban más körben érvényesülnek, mint nem az államra vonatkozóan. Ez azonban nem csupán az államra nézve áll így. Mert az erkölcs követelményei másképpen érvényesülnek a család tagjaira egymás között, mint a családon kívül álló emberrel kapcsolatban. A baráti viszonyban állók között ismét mást követel az erkölcs, mint a baráti viszonyban nem állóktól.

Az erkölcs ugyanaz, csak érvényesülési köre más.

Amikor a politika és az erkölcs viszonyát keressük, nem az vizsgálendő, hogy van-e a kettő között viszony egyáltalán és hogy alá van-e rendelve az egyik a másiknak? Amit tudnunk kell, az az, hogy az állami élet terén egyes tettek, tények megengedhetőek-e, amelyek a magánéletben nem engedhetőek meg. A politikai cselekvés, amely az erkölcsi törvény megszegésével jött létre, de az állam érdekeinek előmozdítását célozta, igazolható-e? A hazaárulás erkölcstelen, de a politikus saját hazája érdekében felhasználhatja-e? Ha valakinek saját hazája és idegen állam iránti kötelességei összeütköznek, az idegen ország iránti kötelesség megsértése ellenkezik-e az erkölcs elveivel? Szabad-e az államnak ölni, akár bírói ítélet, akár háború viselése által? Az állami életnek különös természete indokolja-e az általános erkölcsi elvektől való eltérést?

A politika és az erkölcs összhangja sokáig nem volt kétséges a politikában. A görögöknél úgy, mint a rómaiaknál, valamint a középkori skolaszticizmus bölcselőinél a politika és az erkölcs mint egymást kiegészítő részek, mint a különös és az általános állanak egymással kapcsolatban.

A tűnődés viszonyuk felett csak a XV. század végén, a reneszánszsal kezdődik, a nemzeti államok kialakulásával, a feudalizmus zavaraiából való kiemelkedés alkalmával.

A feudális kis uraságok kényuralma által darabokra tépett nemzetek eszmélése az igazi reneszánsz. Ennek a nemzeti ébredésnek alapgondolata az volt, hogyan lehet egységes nemzeti létre jutni, hogyan lehet a kis uraságok önkénye alól kiemelkedni.

Először Spanyolországban sikerült az eszme megvalósítása. Azután Franciaország és Anglia következnek. Németországban alig halad az egységesülés mozgalma. A legszomorúbb helyzetben azonban éppen a művészetek reneszánszának hazája, az európai civilizáció zászlóvivője, Olaszország van. Ez az Olaszország, melynek a XV. század végén kifejlett irodalmi nyelve van és a művészetek terén utolérhetetlen alkotásai, az állami élet tekintetében a célszerűség és az alkalmazkodás irányelvei szerint való berendezkedést mutat. Városok és földbirtokos urak versengése, minden alkalmat saját javukra kihasználni és az eszközök megválogatása nélkül sikert elérni volt a politikai alapelv. Ez a helyzet onnan eredt, hogy az általános erkölcsi elvek s ezek nyomán a jog követelményei nem tudtak meggyökeresedni Olaszországban.

Ily körülmények között lép fel Niccoló Machiavelli, s ennek a nyomorult, erkölcstelen állapotnak, biztonsághiánynak megszüntetését követeli. De a reneszánsz embere semmire sem ment volna prédikálással, jó törvények meghozatalának ajánlásával, az erkölcs érvényesülésének hirdetésével, mert erre ugyan senki sem hederített volna. Azt ajánlotta tehát, hogy az erőszak teremtette helyzetet erőszakkal kell rendbe hozni. A

rendre, a nemzeti egység helyreállítására törekvő erőszak se adjon vissza semmiféle eszköztől. Olaszország szent egységéért, a nemzet boldogulása érdekében ajánlja *Machiavelli* Medici Lorenzónak, hogy legyen erőszakos és nyúljon bármilyen eszközhöz.

Itt támad először az elméletben az a gondolat, hogy a politikai gyakorlat erkölcstelen eszközökhöz is nyúlhat. És ettől kezdve a csalás és vesztegetés, ravaszság és képmutatás igazolt eszközeivé válnak a gyakorlati politikának.

Ha azonban *Machiavelli* téved abban, hogy erkölcstelen úton is lehet eredményt elérni az államban, úgy tévedése enyhítendő olyan értelemben, hogy csakis a legszentebb célért, az olasz nemzet egységéért, szabadságáért és biztonságáért tartja ezt az elvet alkalmazhatónak. Minthogy törekvése végső fokon erkölcsös volt, habár erkölcsös célja elérésében az eszközök tekintetében tévedett, még őt sem lehet odaállítani mint aki a politikát az erkölcstől elválasztotta volna.

Erkölcstelen politikai gyakorlat útján állandó állapotok létesítése, nyugodalmatlan fejlődés megalapozása sohasem volt lehetséges. Erkölcstelen eszközökkel sohasem lehetett elérni azt, amit elérni kívánt a politikus. A politikát az erkölcstől elválasztani nem lehet, közöttük elvi ellentétet állítani veszedelmes tévedés, mert ha a politika az erkölcs kijátszását jelenti, minden lehet, csak a nemzet életének irányításával foglalkozó tudomány és tevékenység nem.

Kant categoricus imperativus erejével mint a társas együttélés alaptörvényét hirdette, hogy „*az igazi politika egy lépést sem tehet anélkül, hogy az erkölcs előtt meghajolt volna*”.¹⁴

Az úgynevezett *reálpolitika*, mely az államférfit minden erkölcsi felelősség alól felmenti, a nagy tömegre nézve rossz hatással van. Ezért megdönthetetlen *Ratzenhofer* tétele: „Az erkölcsileg bátrak a politikában, azok az igazi arisztokratái az emberiségnek, uralomra és vezetésre azok hivatottak.”¹⁵ Idevág *Treitschke* hatalmas erejű mondása is, hogy: „*az erkölcsnek politikává kell lennie, hogy a politika erkölcsi legyen, azaz a politikusnak fel kell ismernie, hogy az erkölcsi ítélet az állam felett az állam természetéből és céljából és nem az egyes emberekéből merítendő*”.^{15a}

Hogy mégis nagy ellentét tapasztalható ma is a politika és az erkölcs között, ez onnan van, mert az állami életben sem történik mindenkor az erkölcsi elvekhez alkalmazkodás, éppúgy, mint ahogyan a magánéletben is könnyen megszegik az erkölcsi törvényeket.

A cél nem szentesítheti az eszközt soha, még ha egy nemzet boldogulásáról van is szó. Az utóbbi körülmény legfeljebb minősítőleg hat ki a tétel helytelenségének enyhítésére. A házarulás erkölcstelen, még ha saját hazánk érdekében követjük is el. Ha kötelességeink vannak idegen állam iránt, úgy erkölcste-

len, ha hazánkra való tekintettel nem teszünk annak eleget. Csalás és vesztegetés a politikában állandó eredmények létesítője nem lehet. A ravaszság és képmutatás eszközei csak időleges megoldáshoz vezetnek. Az állami életnek nem lehet olyan jelleget tulajdonítani, mely az általános erkölcstől való eltérést megengedné.

A cél sohasem szentesítheti az eszközt azért, mert rossz eszköz még a jó céltól is eltávolítja az embert, és minél tisztább a cél, melyet tisztátalan eszközökkel kívánunk elérni, annál végzetesebben tompítja le a lelkiismeretet a rossz eszköz használata; és a jó cél szem előtt tartása mellett a rossz eszköz lealacsonyító hatása fog diadalmaskodni a lelkeken.

Míg az egyén erkölcsi felelősséggel tartozhatik, mondják, egy nemzetet azonban nem lehet felelősségre vonni; míg az egyén erkölcstelen tettéért vezekelni fog, egy államtól nem lehet vezeklést követelni. Ez a megállapítás sem áll meg, mert bizony a nemzetek sokszor vezekelnek erkölcstelenségekért, melyeket vezetőik követtek el.

Gladstone tétele, hogy „*ami erkölcsileg ártalmas, semmiképpen sem lehet politikailag helyes*”. Nem lehet azért, mert az erkölcsiség az egyetlen biztosítéka minden politikai jelentőségű ténykedés állandó és áldásos eredményének. Az erkölcs maradóktalan érvényesülése nélkül az egész emberi élet, így a nemzetek élete is nagy káosszá válnék.

Felhozzák ezzel szemben, hogy az erkölcs mellett elegendő megkötést foglal magában a jog, mint az emberi magatartás szabályozásának minimuma, minek még erkölcsi megkötés is, mely az emberi magatartás szabályozásának maximumát tartalmazza!

Erre az a válasz, hogy a jog nem azért minimum, mert kevesebb jogszabály van, melyek meg vannak írva, míg az erkölcsi törvények az emberi lelkiismeretben vannak mind meggyökeresve, hanem azért, mert a jogszabályok be nem tartása esetén konkrét büntetés következik, míg az erkölcsi szabályok be nem tartása esetén nincs konkrét büntető szankció, de a lelkiismeret szava annál inkább szenvedtetni az embert.

Az egyéni erkölcs és állami erkölcs szétválasztása is téves. Ez lélektanilag sem lehetséges. Minthogy az állam egyénekből áll, az állami erkölcs azért nem lehet más, mint az egyéni erkölcs, mert ha az egyén erkölcsös kíván maradni, nem lesz erkölcstelen még az állam kedvéért sem.

Björnsonnál olvassuk, hogy „*mondom nektek, az olyan állam, mely olyasmire teszi rá a kezét, ami nem jár neki, köszörüli a tolvaj betörő vasát, élesíti az előljáró kormány önkényét s elújíti a lelkiismeretet a családban és társadalomban*”.

A POLITIKA ÉS A JOG

Az emberi együttélésnek az erkölcsön kívüli szabályozója a jog. Míg azonban az erkölcs belső szabályozója az emberi életnek, addig a jog külső szabályozását tartalmazza annak. A törvényhozó jogalkotó mindig adva van, az ember kész szabályokat kap, melyek betartását illetően külső kényszer alatt áll. Mint ilyen azonban a jog az emberi emelkedésnek, tökéletesedésnek is eszköze, amikor a gyengének rendelkezésére áll a hatalmassal szemben, amikor a gyengék védőjeként szerepel, s így a társas együttélésben az ellentéteket kiegyenlíti. A jogszabályok igazi érvényessége akkor áll be, ha az ember éppen úgy alkalmazkodik azokhoz, mint az erkölcsi szabályokhoz. A jogszabályok általános elfogadása maga is erkölcsi alapon kell hogy nyugodjék és nem félelmen, a kényszertől való tartáson. Mint ilyen, a jog az embereket célszerű magatartásra vezeti és az egymással való együttműködésüket lehetővé teszi. A jog védi is az erkölcsöt és annak minimális érvényesülését biztosítja. *Stammler szerint a jog és az erkölcs között véd- és dacszövetség van.*¹⁶

A jog azáltal, hogy állandóságot teremt, olyan, mintha megmerevedett célszerűség volna. Az életviszonyok rendezését a jog egységesen viszi keresztül, és kikényszeríti, ha valaki ellenkezne. Minthogy azonban van egy másik célszerűség is, mely nem az együtt élő összes ember szempontjából indul ki, hanem az egyes ember szempontjából, azért ha ez az általános célszerűség sok embernek már nem felel meg, úgy a viszonyok változása révén célszerűtlenné válik a jog. Ekkor azután az új helyzetnek megfelelően más célszerűség szerint alakítandó a jog. Az egyes emberre vonatkozó célszerűség áll szemben az összességre nézve a célszerűvel.

Ez a körülmény okozza annak az elvnek hirdetését, hogy a jog nem lehet a politikai cselekvés feltétlen korlátja. Nem lehet az azért, mert a jog csak bizonyos időben és meghatározott viszonyokra nézve tartalmaz helyes megoldásokat. Ha nem módosul olyan gyorsan mint az élet, úgy a politikusoknak kell a jogon való változtatást eszközölni. A jogról az is állítható, hogy formájánál fogva csak tökéletlen szabályozása lehet az emberi életnek, mert nem lehet soha teljes. Éppen ezért a jog fejlesztése a gyakorlati politikusoktól függ. Márpedig a jogot nem lehet másként fejleszteni, mint úgy, hogy a gyakorlati politikus a jogszabályokon túlteszi magát. Egyenesen a jogszabályok megszégése tehát azok fejlesztése.

Még *Ihering* is azt igyekezett kimutatni, hogy a jog alakulásánál célszerűségi elvek érvényesülnek, és minden jog a célszerűség gondolatán alapszik.¹⁷

Célszerűség azonban kétféle lehet. Vagy az embernek nagy tömege számára jelent célszerűséget, amikor az tárgyilagosan eltekintve az egyes ember külön érdekétől nyer megállapítást.

(Például célszerű, hogy a hitelező az adóstól megkapja a kölcsönt, ezt az emberek legtöbbször elismeri.) Ez a célszerűség nyilvánul meg a jogban.

A célszerűség másik faja már nem az összesség szempontjából indul ki, hanem csupán az egyes ember szempontjából. (Például az adósra nézve nem célszerű, hogy fizetnie kell.) Így a joggal szemben nem a célszerűség áll, hanem az egyénnek anyagi érdeke.

Amíg a jog fennáll, addig a politikus attól nem térhet el. Semmiféle célszerűségért sem teheti túl magát a politikus a jogon mindaddig, míg az az államakarat változott megnyilvánulásként át nem alakul. Az állam akaratát elsősorban magának az államnak és a törvényhozóknak, a politikusoknak kell betartani. Egyébként önmaguk a politikusok rombolnák össze azt, amit felépítettek.

A jog mindaddig feltétlen korlátja a gyakorlati politikai cselekvésnek is, míg jogszerűen át nem alakul az állam akaratára. A politika ezért nem állhat ellentétben a joggal. A politika lényegének a jog is alkateleme.

Továbbmenőleg, a jog biztosítja az emberi együttélésben az erkölcsnek legalább külsőleg, formálisan való érvényesülését. A jog a *minimumot* jelenti, amit az embernek be kell tartania, hogy az emberi együttélés lehető legyen. Az erkölcs viszont a *maximuma* annak, ami az embertől elvárható a társas együttélés lehetősége érdekében.

A politikától a jog éppen úgy elvonatkozhatatlan, mint az erkölcs. Amidőn a gyakorlati politika hatását vizsgáljuk a jogalkotásra, akkor *Rousseau* tétele nem hagyható figyelmen kívül, miszerint „*egy nemzetből nem lesz más, mint amit kormányának természete csinál belőle*”.¹⁸

Egyedül a német irodalomban merült fel a jognak a politikával való szembeállítás. *Robert Mohl* és követőinek elmélete szerint az állami élet állandóságát a jog szabja meg, míg az államnak múltó életét a politika.

Ezzel szemben kézenfekvő, hogy a jog éppen a mindennapi életnek segédeszköze, és ezért szükségképpen a múltó mindennapi életre kell alapítva lennie. Viszont, a politika az egyetemes irányító tényező az államban. Nem a múltó élet, hanem a jövődő kijelölője. Nemhiába tartották a nagy politikai gondolkodók a jó törvényhozást a legfontosabbnak az emberi együttélésre nézve.

Amint az erkölcs nem választható el a politikától, éppen olyan jelentős szerepe van abban a jognak is.

A politikában azonban a jogot nem a törvényhozó munkája szempontjából, hanem az egyetemes érvényesülés szempontjából kell tekintenünk. S ekkor a kételyek a jog és politika viszonyára nézve megszűnnek.

Amennyiben az állam a legfőbb kényszerítő hatalommal rendezett emberi közület, melyben a rend a jogon nyugszik, melyet az állam kényszerítő hatalommal tart fenn, úgy a jog és az állam egyszerre vannak adva, egymástól elválaszthatatlanok.¹⁹ A politikusnak érvényesülése az állami életben a jog alkotásában való közreműködésében éri el tetőpontját.

Az emberi együttélés erkölcsi és jogi rendjének a politikával való összefüggése arra mutat, hogy a hatalom, mely az emberek között természetsszerűleg érvényesülni kíván, miképpen szorul korlátok közé.

Ihering a jogot a *hatalom politikájának* nevezte.²⁰ Ebben a tételben az a nevezetes tényállás rejlik, hogy a jog eszköz arra, hogy a természetes hatalom korlátjául szolgáljon; s a hatalmat, ha a jog korlátain túl hat, jogtalan hatalomnak tekintse az ember. Ha a jog a hatalom politikája, úgy – amennyiben a hatalom miképpen való érvényesülése a jogrendszer minőségétől függ – a politika a jogtudománynak az a része, mely azokat az elveket és szabályokat tartalmazza, melyek szerint a jog a hatalom teljes korlátozása szempontjából miképpen alkotandó meg.

Ebből az összefüggésből látható, hogy a politika szoros értelemben véve jogtudomány.

A POLITIKATUDOMÁNY JÖVŐJE

A XX. század első harmadában az emberiség uralkodó eszméi új tartalommal telítődnek. A világháború vértengeréből új világ született, mely megdönteni látszik oly igazságokat, melyek bölcséleti kidolgozásában annyira gyönyörködött még a jelen generáció is.

A politikai hatalom a XX. században már nem tárgya többé oly irányú elmélkedésnek, hogy az a felsőbb osztályból való leszármazáson vagy vagyon nyugszik. Ma erre minden ember elhivatott lehet. Ha nem is következett még be teljesen, hogy az előkelő leszármazás megszűnt volna hatótényező lenni, vagy a vagyon többé nem gyakorolna befolyást az állami élet irányítására, mégis, ma már bizonyos, hogy az államok sorsa *legegyszerűbb polgáraik* kezében van.

A tudás ezért éppen úgy kevés szerepet játszik a gyakorlati politikában ma is, mint valaha. De ma ezen kevés tudás nem a felsőbbek irányító hatalmának eltévelyedésében nyilvánul meg, hanem a szavazótömegek tudatlanságában, melynek irányítása alá kerültek az államok.

A századforduló gyors menetben változást változásra halmoz az államok életében. Kipróbált rendszerek dőlnek össze, s ebből a politika tudományának értéktelenségére következtetnek. Ugyanakkor azonban új rendszerek nyomán kísérletezések kez-

dődnek, melyek kigondolásához ismét csak a politikatudomány vezetett.

Szocializmus és szindikalizmus autonóm foglalkozási csoportokra kívánja felbontani a társadalmat.

A szuverén hatalom pluralista felfogása rést ütni törekszik az államhatalom egységén.

A kommunizmus a magántulajdon eltörlésével bomlaszt.

E törekvésekkel szemben a diktatúra eszméje ragad magával sok művelt embert is.

A következménye mindennek a sok támadás a parlamentarizmus ellen.

Emellett a hivatásos politikusok száma folyton növekszik, s ezzel mértani arányban fogy az állami élet iránt minden érdeklődést elveszítő száma.²¹

Mélységes okok hatnak közre, hogy a jelen helyzetből új világ támadjon, új életfeltételekkel, új gondolkodásmódokkal.

Kétségtelen, hogy a politika tudományának ezek felé az új irányzatok felé kell fordulnia, hogy azoknak értelmét megállapítsa, értékük szerint csoportosítsa.

Mint hogy a megdőlő régi rendszerek helyére új berendezkedés kell, a politika tudománya szükségképpen újraéled. Az új korszakban a politika tudományának igen ki kell fejlődnie.

A politikatudomány fejlődését már ma is elősegítik

1. a történettudomány új irányú vizsgálatai, melyek a tömegek jelentőségét helyezik előtérbe;
2. a közgazdaságtan számos új tétele, melyek az etatizmus, a szocializálás elméleti kidolgozásával a kormányzás új módjait jelölik ki;
3. a szociológia eredményei;
4. a statisztika és tömeglélektan átalakulása, amennyiben mind nagyobb mértékben válnak felhasználhatókká a politika tudománya számára.

Az általánosan növekvő életstandard, a kötelező közoktatás mind nagyobb mértékben válnak felhasználhatókká a politika tudománya számára.

Főképpen három tényező bír nagy jelentőséggel a jövő politikájára:

1. az általános kötelező oktatás,
2. [...]
3. mind tökéletesebb közigazgatás létesítése.

A kormányzás modern rendszerei rendkívüli mértékben számítanak az egyén képességeire. Többé nem a félelem, a vallásos meghajlás kihasználására való ügyesség az alapja a kormányzásnak, hanem az egyéni képességekre való építés. A közoktatás fejlődésével kapcsolatban a műveltség olyan foka következett be, mellyel a kormányoknak számolni kell. Bár a politi-

kai művelés külön még nincs megszervezve, de a szociális szak-szervezetekben erre már súlyt helyeznek.

Az általános kötelező közoktatás ma még durva kezű és tájékozatlan, de gyorsan fejlődik, úgy a tanítás, mint a tanmenet tekintetében. Nemcsak lelki képességeket nyújt a gyermekeknek minél több ismeret szerzésére, hanem az állampolgári ismeretek szerzése révén politikai tételekre való tanítás is helyet foglal lassanként a tanmenetben.

A tanítók száma rendkívül megszorodott, kikkel külön kell számolni a politikatudománynak mint tételei terjesztőivel. A politikai előítéletek terjesztése minden államban kitűnően meg van szervezve. Csupán a tudomány követelményeinek megfelelő ismeretterjesztés szervezetlen. Égető szüksége korunknak a felnőttek megfelelő információjára. Egyébként politikai agitátorok és demagógok irányítása alá kerül a tömeg.

Az a nagy átalakulás, melyet a jelenkor államrendszerében több helyütt tapasztalunk, feltétlenül maga után vonja, hogy a felnövekedő új generáció megfelelő felvilágosító művelésen menjen keresztül.

A *politikai művelés* kora, akár a hazafiasságra való nevelés formájában, *elkövetkezett*.

[...]

JEGYZETEK

¹ Nelson szerint „politikai a szó legáltalánosabb értelmében mindaz, ami a társadalom külső formájának meghatározott alakítását célozza”. *System der philosophischen Rechtslehre und Politik*. 1924, p. 125.

² „Rien n'est mystérieux comme la génération des choses d'esprit.” *Dupont-White. L'individu et l'état. Préface.* p. II.

³ *Bodin, Descartes, Montesquieu, Voltaire, Rousseau* a francia szellem igazi hordozói és még ma is jellemzői. (*Fleiner: Die Staatsauffassung der Französern.*)

Bacon, Hobbes, Locke, Bentham, Spencer az angol szellem kifejezői.

Wentscher: Englische Philosophie. 1924.

Leibnitz, Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Treitschke a német nemzeti szellem oszlopai.

⁴ *Bryce. American Commonwealth.* 1910, Vol. II. p. 367.

⁵ „With public sentiment in its side, everything succeeds: with public sentiment against it, nothing succeeds.”

⁶ *Riezler, Kurt. Die Erforderlichkeit des Unmöglichen. Prolegomena zu einer Theorie der Politik, und zu anderen Theorien.* 1923.

⁷ *Ostwald. Forderungen des Tages.* 1910.

⁸ *Stephen. L. A history of English thought in the 18th Century.*

⁹ *Weber, Max. Politik als Beruf. Gesammelte politische Schriften.* 1921, p. 397.

^{9a} A gyakorlati és elméleti politika viszonyát behatóan fejtegeti irodalmunkban *Kérészy Zoltán: A politika mint művészet és tudomány.* 1926.

¹⁰ A képviselők nagy tömege például Angliában csak mint néhány vezér, „*leader*” követője szerepel, kik a kormányt alkotják és vakon engedelmeskednek ezeknek, míg sikereik vannak. Max Weber: *Parlament und Regierung. Politische Schriften*, p. 167.

Ibsennél olvashatjuk (*A nép ellensége*), hogy „a nagy felfedezés, melyet tettem, az, hogy a legveszedelmesebb ellensége az igazságnak és a szabadságnak az emberek között „a többség”.

Anatole France ugyancsak úgy találta (*Monsieur Bergeret a Paris*), hogy „amit valamely nemzet zsenijének neveznek, az csak polgárai igen kis töredékében jelentkezik. Kik dicsőséget szereznek nemzetüknek, azok nem buta ordítóziói a közéletnek, hanem a padlásszobákba szorított fenséges gondolkodók, kiknek eszméi egy nap kitörnek a világra, hogy megváltoztassák annak arculatát.”

¹¹ *Blinder* (*Philosophie des Rechts*, p. 547.) állampedagógiáról (Staatspedagogik) is szól, ami alatt a népnek politikai öntudatra való nevelését érti.

^{11a} Ezt a tételt ugyancsak Nagy Napóleon állapította meg.

¹² *Meinecke* tárgyalja Campanella, Spinoza, Puffendorf, Hegel, Fichte, Ranke, Treitschke, Macchiavelli, Nagy Frigyes véleményét saját politikai rendszereik felől. *Die Idee der Staatsraison*. 1924.

¹³ Az erkölcs mibenlétére nézve négyféle felfogást különböztethetünk meg:

A *teológiai* felfogás szerint az erkölcs nem más, mint az isteni kinyilatkoztatásban foglalt parancsok összege, melyeket az ember mint valamely vallásfelekezet híve tart be. Az erkölcsi rendszerek vallási rendszereknek képezik hitelvi alapjait.

A *racionalizmus* egyik iránya szerint az erkölcs az emberrel veleszületett oly képzetek összege, melyek őt az együttélésre alkalmassá teszik, mert az ember része a világszellemnek, s az örök világrend követeli ezt így. A racionalizmusnak másik iránya szerint az erkölcs azoknak az együttélési szabályoknak az összege, melyek az ember számára az *esze* által a világ csodálatos harmóniájából vezetettek le. Az emberi ész alapján gigondolt erkölcs a világszellemet, az örök világrendet tekinti az erkölcs forrásának.

Az *autonóm erkölcs* felfogása szerint az erkölcs olyan magatartási szabályok összege, melyeket az ember maga ad magának. Minden ember keresi az *erkölcsi ideált*, mert erkölcsös élete teszi őt tökéletessé. Erkölcsi ideál azonban csak egy van. Ehhez minden embernek magának kell eljutnia. Éppen ebben van az erkölcs jelentősége, mert az erkölcs autonóm volta nem azt jelenti, hogy mindenki alkossa meg magának az erkölcsi szabályokat, hanem, hogy az ember szabadon keresi és szabadon tartja be az erkölcsi szabályokat.

Az *evolúciós* elmélet szerint az erkölcs a társas együttélés következményeképpen támadó magatartása az embereknek. Az erkölcs történelmi fejlődés, mely társas együttéléssel együtt fejlődik.

¹⁴ „Die wahre Politik kann keinen Schritt tun, ohne zuvor der Moral gehuldigt zu haben.” *Kant*: *Zum ewigen Frieden*. p. 198. Idézi *Waldecker*. *Archiv für Rechts und Wirtschaftsphilosophie*. Bd. 17. p. 241.

¹⁵ *Ratzenhofer*: *Positive Ethik*. p. 260.

^{15a} *Treitschke*. *Politik*. 1897. Bd. I. p. 105.

¹⁶ *Stammler*, Rudolf. *Die Lehre von dem richtigen Rechte*. 1902m p. 87.

¹⁷ *Ihering*. *Zweck im Recht*. 1887–1883. Bd. 1–2.

¹⁸ *Rousseau*. *Confessions. Oeuvres*, ed. Hachette. Vol. VII. p. 288.

¹⁹ *Tatarin-Tarnheyden*. *Recht und Staat in ihrem begrifflichen Verhältniss*. *Stammler Festschrift*. 1926.; *Schönfeld*. *Die logische Struktur der Rechtsordnung*. 1927. p. 68.

²⁰ „Recht sei die Politik der Gewalt.” *Ihering*. *Zweck im Recht* (4. Aufl.) I. p. 193.

-
- ²¹ Mindezekről az égető problémákról jellemző képet adnak: *Bryce*. *Modern democracies*. 1923, Vol. I–II.; *W. K. Wallace*. *The passing of politics*. (1924); *E. C. Lindeman*. *Social discovery*. (1924); *Umano*. *Positiva scienza di governo*. (1922.); *A. B. Wolfe*. *Conservatism, radicalism and scientific method*. (1923.)